हृद्रोगः, पुं, कुम्भराशिः। इति शुद्धिदीपिका॥ (हृदयस्य रोग इव।) कामः। यथा,—
"हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः।"
इति श्रीभागवतम्॥
हृदयस्य रोगः।) हृदयपीड़ा। तत्र हृद्रोगस्य विप्रकृष्टं निदानमाह।
"अत्युष्णगुर्व्वम्लकषायतिक्त-
श्रमाभिघाताध्ययनप्रसङ्गैः।
सञ्चिन्तनैर्व्वेगविधारणैश्च
हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः॥"
प्रसङ्गः सततं सेवा। सञ्चिन्तनमतिचिन्ता राजभयादिकमिति यावत्। पञ्चविधः वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिकः क्रिमिजश्चेति॥ * ॥ तस्य संप्राप्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह।
"दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा हृदयङ्गताः।
हृदि बाधां प्रकुर्व्वन्ति हृद्रोगं तं प्रचक्षते॥"
विगुणाः दुष्टाः। बाधां दोषभेदे नानाविधां व्यथाम्। भङ्गवत् पीड़ामिति गयदासः॥ * ॥ वातिकं हृद्रोगमाह।
"आयम्यते मारुतजे हृदयं तुद्यते तथा।
निर्मथ्यते दीर्य्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि च॥"
मारुतजे हृद्रोगे इति शेषः। आयम्यते व्यथया विस्तार्य्यत इव। तुद्यते सूचीभिरिव। निर्मथ्यते मन्थानेनेव। दीर्य्यते करपत्रेण द्विधा क्रियत इव। स्फोट्यते आरयेव। पाट्यते कुठारेण बहुधा क्रियत इव॥ * ॥ पैत्तिकमाह।
"तृष्णोष्मदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः।
धूमायनञ्च मूर्च्छा च क्लेदः शोषो मुखस्य च॥"
उष्मा शीतगात्रस्यैव शीतवाताभिलाषहेतु किञ्चिदन्तरौष्णम्। दाहः पार्श्वस्थेन वह्निनेव दुःखहेतुर्गात्रसन्तापः। चोषः चूषणेनेव पीड़ा। हृदये क्लमः हृदयाकुलत्वं ग्लानिरित्यर्थः। धूमायनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव। क्लेदः किञ्चिद्दुर्गन्धः सटित इव॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह।
"गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्द्दवम्।
माधुर्य्यमपि चास्यस्य बलासा वर्त्तते हृदि॥"
बलासा वर्त्तते हृदि कुपितकफव्याप्तेः। गौरवं हृदयस्य। स्तम्भो जड़ता। मार्दवं जलप्लुतमिव। माधुर्य्यं मुखे॥ * ॥ त्रिदोषजमाह।
"विद्यात् त्रिदोषमप्येवं सर्व्वलिङ्गं हृदामयम्॥"
क्रमिजमाह। क्रमयो जायन्ते अस्मिन्निति क्रमिज इति निरुक्तिः॥ * ॥ तस्य निदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह।
"त्रिदोषहेतुहृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते।
तिलक्षीरगुड़ादींश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते॥
मर्म्मैकदेशसंक्लेदं रसश्चाप्युपगच्छति।
सक्लेदात् क्रमयश्चास्य भवन्त्युपहतात्मनः॥"
मर्म्मैकदेशे हृदयैकदेशे संक्लेदं सटितत्वं रस उपगच्छति संक्लेदात्। रसस्य सटितत्वात्। उपहतात्मनः तिलाद्यहिताहारेण॥ * ॥ तस्य लक्षणमाह।
"उत्क्लेदः ष्ठीवनं तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः।
अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च क्रमिजे भवेत्॥"
उत्क्लेदः वमनमिवोपस्थितम्। शोषो यक्ष्मा॥ हृद्रोगस्योपद्रवानाह।
"क्लोमसादो भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः।
क्रमिजे तु क्रमीणां ये श्लैष्मिकाणां हि ते मताः॥"
क्लोम्नः पिपासास्थानस्य सादः शोषः। शोषो मुखस्य। तेषां हृद्रोगाणाम्। क्रमिजे तु हृद्रोगे श्लैष्मिकाणां क्रमीणां ये उपद्रवा हृल्लासात् प्रस्रवणान्ता विपाकादयस्ते मताः॥ * ॥ अथ हृद्रोगस्य चिकित्सा।
"घृतेन दुग्धेन गुड़ाम्भसा वा
पिबन्ति चूर्णं ककुभत्वचो ये।
हृद्रोगजीर्णज्वररक्तपित्तं
हत्वा भवेयुश्चिरजीविनस्ते॥ १॥
हरीतकी वचा रास्ना पिप्पली नागरोद्भवम्।
षटी पुष्करमूलोत्थं चूर्णं हृद्रोगनाशनम्॥२॥
पुटदग्धहरिणशृङ्गपिष्टं गव्येन सर्पिषा पिबतः।
हृत्पृष्ठशूलमचिरादुपैति शान्तिं सुकष्टमपि॥३॥
तैलाज्यगुड़विपक्वं चूर्णं गोधूमपार्थोत्थम्।
पिबति पयोमुक् स भवति गतसकलहृदामयः पुरुषः॥
पार्थः कौह इति लोके॥ ४॥
गोधूमककुभचूर्णं पक्वमजाक्षीरगव्यसर्पिर्भ्याम्।
मधुशर्करासमेतं शमयति हृद्रोगमुल्वणं पुंसाम्॥ ५॥
पार्थेन कल्केन रसेन सिद्धं
शस्तं घृतं सर्व्वहृदामयेषु॥
अर्ज्जुनघृतम्॥ ६॥
घृतं बला नागबलार्ज्जुनानां
क्वाथेन कल्केन च षष्टिकायाः।
सिद्धं निहन्याद्धृदयामयं हि
सवातरक्तक्षतरक्तपित्तम्॥"
बलादिघृतम्॥ ७॥ इति हृद्रोगाधिकारः। इति भावप्रकाशः॥ * ॥ अपि च।
धन्वन्तरिरुवाच।
"हृद्रोगादिनिदानं ते वक्ष्येऽहं सुश्रुताधुना।
क्रमिहृद्रोगलिङ्गैश्च स्मृताः पञ्च तु हृद्गदाः॥
वातेन शूल्यतेऽत्यर्थं तुद्यता रुदतीति च।
भिद्यते शुष्यते स्तब्धं हृदयं शून्यताद्रवः॥
अकस्माद्दीनता शोको भयं शब्दोऽसहिष्णुता।
वेपथुर्वेपनं मोहः श्वासरोधोऽल्पनिद्रता॥
पित्तातृष्णा श्रमो दाहः स्वेदोऽम्लः कफजः क्रमः।
छर्दनञ्चाम्लपित्तस्य धूमकम्पितता ज्वरः॥
श्लेष्मणा हृदयस्तब्धं भावितं चाश्मगर्भवत्।
कासास्थिसादनिष्ठेव निद्रालस्यारुचिर्ज्वरः॥
सर्व्वलिङ्गं त्रिभिर्दोषैः क्रिमिभिः श्यामनेत्रता।
तमःप्रवेशौ हृल्लासः शोफः कण्डुः कफस्रुतिः॥
हृदयं प्रततञ्चात्र क्रकचेनेव दार्य्यते।
चिकित्सेदामयं घोरं तच्छीघ्रं शीघ्रकारणम्॥"
इति गारुड़े। १५८। १—७॥ * ॥
"शुण्ठी सौवर्च्चलं हिङ्गु पीत्वा हृदयरोगनुत्।"
इति च गारुड़े। १८८। ४३॥
हृद्रोगवैरी, [न्] पुं, (हृद्रोगस्य वैरी।) अर्ज्जुनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
हृद्वण्टकः, पुं, (हृदो वण्टकः।) जठरम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
हृल्लासः, पुं, (हृदयस्य लासोऽत्र। "हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु। ६। ३। ५। इति हृदादेशः।) हिक्का। यथा,—
"हिक्का हेक्का च हृल्लासः प्रतिस्यायस्तु पीनसः॥"
इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्याये। "धमनीस्थे सफेनं रक्तमीरयन्ननिलः सशब्दो निर्गच्छत्यङ्गमर्द्दः पिपासा हृल्लासश्च॥") अस्य निदानादि हिक्काशब्दे द्रष्टव्यम्॥
हृल्लेखः, पुं, (हृदयं लिखतीति अण्। "हृदयस्य हृल्लेखेति।" ६। ३। ५०। इति हृदादेशः।) ज्ञानम्। इति राजनिर्घण्टः॥ तर्कः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
हृल्लेखा, स्त्री, (हृल्लेख+अजादित्वात् टाप्।) औत्सुक्यम्। इति हलायुधः॥
हृष, उ हृष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्। क्वावेट्।) हृष्टिश्चित्तोत्साहः। उ, हर्षित्वा हृष्ट्वा। क्त्वा इमो वेटत्वान्नेम डीश्वीत्वादिना इमे निषेधे निष्ठायां हृष्टः अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥
हृष, उ ञि अलीके। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। क्वावेट्।) उ, हर्षित्वा हृष्ट्वा। ञि, हृष्टोऽस्ति। अलीकं मिथ्याकरणम्। हर्षति कथां नीचः मिथ्या करोति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
हृष, य ञि इर् हृष्टौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट्।) य, हृष्यति लोकः सुखात्। ञि, हृष्टोऽस्ति। इर अहृषत् अहर्षीत्। अस्मात् पुषादित्वा न्नित्यं ङ, इत्यन्ये। इति दुर्गादासः॥
हृषितं, त्रि, (हृष्+क्त। वा इट्।) विस्मृतम्। प्रीतम्। प्रहतम्। हृष्टरोम। इति मेदिनी॥ प्रणतम्। वर्म्मितम्। इति धरणिः॥
हृषी, पुं, अग्निसोमौ। इति महाभारते मोक्षधर्म्मः॥
हृषीकं, क्ली, (हृष्यत्यनेनेति। हृष+"अनिहृषिभ्यां किच्च।" उणा०। ४। १७। इति ईकन्। स कित्।) इन्द्रियम्। इत्यमरः। १। ५। ८॥ (यथा भागवते। २। ६। ३२।
"न भारती मेऽङ्गमृषोपलक्ष्यते
न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः।
न मे हृषिकाणि पतन्त्यसत्पथे
यन्मे हृदोत्कण्ठ्यवता धृतो हरिः॥")
हृषीकेशः, पुं, (हृषीकाणां ईशः।) विष्णुः। इत्यमरः। १।१।१८॥ हृषीकाणामिन्द्रियाणा-